

SZOLIDARITÁS JÁRVÁNY IDEJÉN

ARTO LAITINEN – ANNE BIRGITTA PESSI*

Szolidaritás: elmélet és gyakorlat¹

A szolidaritás szó latin eredetű; az „obligatio in solidum” adósok egy csoportjának közös kötelezettségvállalását jelentette a Római jogban. Az 1765-ben megjelent Enciklopédiában és az 1804-es napóleoni polgári törvénykönyvben is ebben az értelemben használták a francia *solidarité* szót. Az 1840-es évek környékén átkerült az angol és a német nyelvbe, politikai jelentéseket társítottak hozzá (például a nemzetközi munkásmozgalmak), és a társadalomtudomány is átvette. A szociológia klasszikusai közül főként Émile Durkheim használta alapvető fogalomkészletének részeként. Fokozatosan nyert tágabb jelentést, mint – érzelmi és erkölcsi alapú – készség a kölcsönös támogatásra, ahogy az az „egy mindenkiért, mindenki egyért” mottóban is megjelenik.² Később a szó megjelent a Szovjetunió egyik hivatalos ünnepnapja nevében, valamint Lengyelország híres szakszervezete és a fejlődő országokat támogató számos társadalmi mozgalom is használta. Érdekes módon visszafordították az európai nyelvekből latinra, és így lett a katolikus egyház hivatalos társadalmi etikájának is része. Sokan úgy gondolják, hogy a szolidaritás fogalma ideológiai szempontból annyira terhelt, annyira rugalmas és egyúttal története olyannyira ellentmondásos, hogy jobb lenne használatát ünnepi beszédekre korlátozni. Ugyanakkor sokan védik azt az álláspontot, hogy számos példa akad

* Arto Laitinen, filozófus, egyetemi tanár, Tampere University. E-mail: arto.laitinen@tuni.fi; Anne Birgitte Pessi, egyházzociológus, egyetemi tanár, University of Helsinki. E-mail: anne.b.pessi@helsinki.fi

¹ Ezúton is köszönettel tartozunk a szerzőknek, hogy hozzájárult a tanulmány magyar nyelvű publikálásához. A fordítás az eredeti hivatkozási jegyzéket követi. A tanulmány eredeti címe és megjelenésének helye: Laitinen, Arto – Pessi, Anne Birgitta: *Solidarity: Theory and Practice. An Introduction*. In: Laitinen, Arto – Pessi, Anne Birgitta (eds.): *Solidarity: Theory and Practice*, Lanham – Boulder – New York – London: Lexington Books, 2014. 4–25.

² L. Laitinen, Arto: *Solidarity*, In: Byron Kaldis (ed.): *Encyclopedia of Philosophy and Social Sciences*. London: Sage, 2013. és Laitinen, Arto – Pessi, Anne Birgitta: “Moniongelmainen solidaarisuus,” In: Laitinen, Arto–Pessi, Anne Birgitta (eds.): *Solidaarisuus*. Gaudeamus: Helsinki, 2011, 7–29.

a fogalom elegendően pontos használatára, és lehetséges ezektől a „parazita”, túlságosan tág, félrevezető fogalomhasználatot elválasztani.³

A szolidaritás fogalmának leíró és előíró jelentései egyaránt vannak. Leíró értelmében a másokhoz való kapcsolódásnak egy bizonyos módjára utal. A társadalom mikroszintjén a szolidaritás cselekvésekben, azok motivációiban és attitűdökben ragadható meg. A szolidaritással magyarázzák a káosz és a konfliktus ellentétéként tételezett társadalmi integrációt. Normatív értelemben tehát a szolidaritást az elnyomásra és az önérdék maximalizálására épülő társadalmi rend ellentétéként értelmezik. Ugyanakkor gyakran használják olyan – kisebb vagy nagyobb mértékben forradalmi – kritikai társadalmi mozgalmak megjelölésére is, melyek éppen a fennálló társadalmi rendet és annak igazságtalanságait bírálják. Így a szolidaritás a kis közösségeken túl harcos politikai mozgalmakban és akár egész társadalmakban is jelen lehet, és egyesek szerint akár az egész emberiséget is összekapcsolhatja.

Előíró értelemben a szolidaritás fogalmának szűkebb és tágabb jelentéseit is használják. Így például úgy tűnik, hogy Richard Rorty (1989)⁴ amerikai társadalomfilozófus úgy gondolta, hogy a szolidaritás fogalma a prosoziális tettek és gondolatok minden fajtáját lefedi. Ugyanakkor, mivel sokszor olyan gondolkodásra épül, melynek alanya a „mi”, ezért nem csupán az antiszociális egocentrizmustól különböztethető meg, hanem a másokra való fókuszáltság olyan egyoldalú formáitól is, mint az altruizmus, az együttérzés, a gondoskodás vagy a keresztény könyörületesség. Utóbbi esetében ’a másik’ vagy ’a te’ jólléte számít, míg a szolidaritás esetében a „mi” együttes jólléte. A szolidaritás abban az értelemben különböztethető meg ezektől a fogalmaktól, hogy feltételezi a viszonzást, és talán közös csoporttagságot és a csoport normáihoz igazodó viselkedést is. Ebben az értelemben a szolidaritás kapcsolódik a barátság, valamint a nemzeti „testvériség” elveihez is.

Vannak olyan érvek, amelyek a szolidaritást az igazságosság és az általános kötelességek normatív kategóriától is elválasztják. Például Jürgen Habermas⁵ német társadalomfilozófus szerint a szolidaritás az igazságosság másikja: az első mindig egy meghatározott közösségen belül létezik, míg az univerzális moralitás és az igazságosság pont az ilyen közösségi kapcsolatok felfüggesztését követeli meg. A szolidaritás mindig részrehajló, függ az alany „*mi-perspektívájától*”, míg az igazságosság pártatlan és mentes az egyéni torzításoktól.

³ L. pl. Scholz, Sally: *Political Solidarity*. University Park: Pennsylvania University Press, 2008.

⁴ Rorty, Richard: *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

⁵ Habermas, Jürgen: Justice and Solidarity: On the Discussion Concerning Stage 6. *Philosophical Forum*, 21/12, 1989, 52.

A szolidaritás mikroszintje: viselkedés és szándékok

A szociológia és a szociálpszichológia a szolidaritást vagy makroszintű jelenségként, a csoportkohézióval, a társadalmi integrációval és a fennálló társadalmi renddel összekapcsolódó jelenségként értelmezi; vagy pedig mikroszintű jelenségként, mint viselkedést, érzelmeket és attitűdöket, amelyek e kohéziót magyarázzák. Fontos, hogy a makroszintű társadalmi egység vagy kohézió nem feltétlen érdemli ki a szolidaritás megnevezést: kevésbé akkor, ha az elnyomás vagy az önérdék tartja össze a közösséget, és inkább, ha a közös normák iránti elköteleződés és a nagyra értékelt társadalmi kapcsolatok. Noha a szolidaritás nem vezethető vissza az önérdekre, az intézmények és normák iránti elköteleződés mértékét részben magyarázhatja, hogy ezen intézmények és normák mennyire hasznosak az egyén (és családja) számára, illetve, hogy mennyire függ az egyén sorsa a csoportétól.

Bár a szociológiába August Comte vezette be a fogalmat, a hagyományos közösségek *mechanikus* és a modern társadalmak *organikus* szolidaritása közti különbségtétel klasszikus elképzelése Émile Durkheim nevéhez kötődik. A mechanikus szolidaritás az egyének hasonlóságán alapul, és a kollektív tudat egyén feletti dominanciáján. Ezzel szemben az organikus szolidaritás alapja a különböző egyének kölcsönös függősége és a társadalmi munkamegosztás. Durkheim megkülönböztetése lehetővé tette, hogy felismerjük, hogy a hagyományos társadalmi kötelek az iparosodás, az urbanizáció, az individualizáció vagy a demokrácia térnyerésével erodálódnak (noha nem tűnnek el teljesen); és láthatóvá tette, hogy e folyamatokkal összhangban újfajta, az egyedi különbségekkel szemben megengedőbb társadalmi létformák alakultak ki.

A szolidaritás ismertetőjegyeit már sokféleképpen számbavették, például a társadalomfilozófus Larry May szerint a szolidaritás a következő öt elemből áll: 1) tudatos azonosulás a csoporttal, 2) érzelmi kötődés, 3) a csoport jóllétének közös érdeke, 4) közös értékek és meggyőződések és 5) a morális támogatás készsége. May szerint a szolidaritás központi alkotóelemei az azonosulás a csoporttal, és az a gondolat, hogy *a csoport jólléte része minden csoporttag saját jóllétének*. Eszerint a szolidaritás nagyrészt hasonlóságon alapul, a tagok közti egyformaságon; például, a közös értékeket megalapozhatja a közös történelem vagy a közös lakóhely. Emellett fontos elem a mások melletti kiállás a nehézségek esetén – a szolidaritás nemcsak egy passzív érzet, hanem a cselekvésre való gyakorlati beállítottságot is magába foglalja.⁶

A szolidaritást mint mikroszintű jelenséget különböző helyzetekben működő proszociális viselkedésként írják le: segítségnyújtás és támogatás különböző helyzetekben, amikor a másíknak szüksége van rá, megfelelő mértékben részt vállalni

⁶ May, Larry: *The Socially Responsive Self: Social Theory and Professional Ethics*. Chicago: The University of Chicago Press, 1996. 44.

a feladatokból az együttműködések során, méltányosság a javak elosztásánál, a bizalmi helyzetek megtörésének elkerülése, és a morális jóvátétel az erőszak valamely formája esetén.

Siegart Lindenberg szerint a szolidaritás (mint viselkedés és norma) leginkább öt olyan sajátos helyzetben jelentkezik, amelyekben nagy a kísértés a szolidaritás nélküli cselekvésre (amit olykor egy hatodik típusal, a kölcsönös megértéssel egészít ki).⁷ Lindenberg szerint a szolidaritás lényegében éppen azt jelenti, hogy az egyén (innentől „Ego”), annak ellenére, hogy a rövidtávú élvezet vagy éppen a hosszútávú, de egyéni előnyök mást diktálnának az adott helyzetben, cselekvései során mégis olyan normákat követ, amelyek mások (innentől a „Másik”) figyelembevételét írják elő.

Az *együttműködési helyzet* az első példa. Ebben a helyzetben közjót termelnek egy olyan csoportban, melynek mind az Ego, mind a Másik tagja. Az Ego akkor cselekszik szolidárisan, ha annak ellenére vesz részt a termelésben, hogy a munka fárasztó és a „potyázásra” (freeriding) is lehetőség van.

A *méltányosság* kérdése a megosztás helyzeteiben merül fel. Az Ego, aki az előnyöket és terheket osztja újra, akkor szolidáris, ha törekszik arra, hogy mindenkinek méltányosan juttasson az előnyökből és hátrányokból, és nem minimalizálja saját terheit és nem maximalizálja hasznát. Hogy részleteiben pontosan mit is jelent az igazságosság, az az elfogadott csoportnormáktól függ.

Az *altruizmus* a szükségletekre és a segítőhelyzetekre vonatkozik. Ha az Ego segít a Másiknak a bajban, szolidárisan cselekszik. A szükségletek megítélése és az, hogy a segítségnyújtás mely mértéke számít szolidárisnak, ismét a csoport által közösen osztott értelmezésektől függ, és csoportonként változhat.

A *megbízhatóság* kérdése azokban a helyzetekben merül fel, amikor nagy a kísértés arra, hogy a hallgatólagos vagy kimondott szerződéseket az Ego megszegje. Az Ego akkor szolidáris, ha elkerüli, hogy kárt okozzon másnak, még abban az esetben is, ha így több terhet ró magára.

A *figyelmesség* félresikerült szituációkra vonatkozik, amikor nem lehetséges betartani az ígéreteket vagy a szerződéseket. Ilyen esetekben az Ego bocsánatkérése, megelőző figyelemfelhívása tekinthető szolidáris tetteknek, illetve az, ha megpróbálja a szerződés vagy az ígéret megszegését jóvá tenni.⁸

Mindezekben a helyzetekben a szolidáris viselkedés önfeláldozást követelhet, azt, hogy a cselekvő egy másik ember vagy csoport jóllétének érdekében plusz

⁷ Lindenberg, Siegart: Solidarity: Unpacking the Social. In: Laitinen, A. – Pessi, A. B. (eds.): *Solidarity: Theory and Practice*. Lanham–Boulder – New York – London: Lexington Books, 2014.

⁸ Lindenberg, S. – Fetchenhauer, D. – Flache, A. – Buunk, A.P.: Solidarity and prosocial behavior: a framing approach. In: Fetchenhauer, Detlef – Flache, Andreas – Bruunk, Abraham P. – Lindenberg, Siegart (eds.): (eds.): *Solidarity and Prosocial Behavior. An Integration of Sociological and Psychological Perspectives*. New York: Springer, 2006. 3–9. 9.

terheket vállaljon. Lindenberg korábbi művében azt akarta megmagyarázni, hogy miért cselekszik valaki – hedonizmus vagy nyereségvágy helyett – szolidárisan bizonyos szituációkban, míg másokban nem. Úgy látta, hogy az egyének általános jellemformálódásán és gyakorlati beállítottságán kívül a helyzetek specifikus jellemzői is meghatározzák a viselkedést, mivel adott esetben erősítik a szolidaritás keretezését, szemben az azonnali kielégülés vagy a hosszútávú nyereség keretezé- seivel. A szolidaritás tehát bizonytalan jelenség, megjelenéséhez szükség van olyan tényezőkre, amelyek megerősítik a szolidaritás keretezését, értelmezéseit.

A klasszikus szociológiaelméletek hangsúlyozzák, hogy a társadalom tagjai belsővé teszik a közös normákat és értékeket, nem mindig tudják ugyanakkor megmagyarázni, hogy az így szocializált egyének miért akarhatnak egyáltalán máshogy cselekedni, mint szolidárisan. Ezzel szemben a döntéselmélet vagy a klasszikus közgazdaságtan – melyek szerint az embereket mindig az önérdek vezérli – képtelenek megmagyarázni, hogy az egyének miért cselekszenek időnként őszintén szolidárisan. Lindenberg modellje mind a szolidáris, mind pedig a nem-szolidáris viselkedés lehetőségét is megkísérli megmagyarázni, és kiemelni, hogy mindkét cselekvési mód helyzetfüggő és törekeny. Az, hogy helyzettől függően ingadozik a szolidáris viselkedés mértéke, leginkább megfigyelőképességünk korlátaiból származik – nem tudunk egy eseményt minden perspektívából látni. Versengenek egymással a különféle értelmezési kereteink, és az eltérő célok és viszonyok meghatározzák azt, ahogy egy helyzetet érzékelünk. Például, ha egy barátom pénzt kér tőlem kölcsön, elsősorban a „segítség barátomnak a szükségben” kategórián keresztül fogom értelmezni a helyzetemet, ahelyett, hogy a pénzvesztéseget mint költséget látnám – a barátom segítése fontossá válik, míg a gazdasági okok háttérbe kerülnek. Tehát altruista módon cselekszem, de nem felejttem el teljesen a saját hasznomat sem. Ha ugyanez a barátom harmadszorra kér egy jelentős összeget, anélkül, hogy kifizette volna korábbi tartozását, talán elkezdem máshogy értelmezni a helyzetet. Lindberg szerint a szolidaritás népszerűsítéséhez olyan értelmezési kereteket kell felállítani, melyek kiemelik és erősítik ezt a perspektívát. Ebben az értelemben a társadalmi nyomás és a formális rítusok is elősegítik a szolidaritást – e kérdéseket több tíz éve kutatják az altruizmus szakirodalmában.⁹

Módszertani okoknál fogva az empirikus kutatások (például Hechter és Lindenberg kutatásai) inkább a viselkedéssel foglalkoznak, így a szolidaritás érzelmi és attitűdelemei háttérbe szorulnak. A legtöbb elméletalkotó (beleértve Lindenberget) ugyanakkor úgy gondolja, hogy a viselkedés önmagában nem is elég a szolidaritáshoz, mivel az ilyen tettek feltételezik bizonyos érzelmek és attitűdök meglétét, például a valahova tartozás érzését, a mások jólléte iránti aggodalmat, a közös normák melletti elköteleződést, a társadalmi kapcsolatok megbecsülését

⁹ Pessi, Anne Birgitta – Saari, Juho: *Hyvä tahto. Auttamisen asenteet ja rakenteet Suomessa*. Helsinki: STKL, 2008

és a csoporttal való azonosulást. A *szolidaritás egyedi motivációs mintázata* a (ki-terjesztett) egoizmus és a (leszűkített) altruizmus elemeit vegyíti. A „mi”- központú gondolkodás egy formájának tekinthető, mely – a kortárs társadalomfilozófia által sokat vizsgált – kollektív intencionalitásra épül.¹⁰

A tettek, melyek mögött kifejezetten szolidáris indokok állnak, tovább elemezhetők, specifikus kritériumok szerint. Andreas Wildt német társadalomfilozófus szerint egy tett akkor szolidáris, amikor a cselekvő 1) kölcsönösen együttérez a segítettrel, és úgy érzi, hogy összetartoznak, 2) részlegesen az altruizmus motiválja, 3) a cselekedetet egy nehéz helyzetben adott segítségként értelmezi, 4) ezt a nehézséget morális kérdésnek tartja, igazságtalannak, mely egy morális kötelességet von magával, 5) kötelezve érzi magát, hogy segítsen, 6) nem gondolja, hogy a segítettnek jogi vagy morális értelemben joga van kérni vagy kapni tőle, a segítőől bármit, 7) feltételezi, hogy a segített is hasonlóképpen ítéli meg a nehézséget, 8) feltételezi, hogy a segített szeretne könnyíteni a saját nehézségén, és ezt aktívan meg is próbálja, 9) feltételezi hasonló helyzeteknek legalábbis a lehetőségét, amelyben a segített ugyanúgy cselekszik, cselekedett, vagy fog cselekedni vele szemben, mint most ő.¹¹ Wildt e definícióját ki lehet tágítani, hogy a segítesen kívül másféle tettekre és helyzetekre is vonatkozzon (a Lindenberg által említettek közül például ilyen az együttműködés, a méltányos elosztás, a megbízhatóság és a figyelmesség).

A szolidaritás érvényességi köre makroszinten: az elhatárolt közösségektől a társadalmakig, a társadalmi mozgalmaktól az egész emberiségig

Akár leíró, akár előíró értelemben használják, a szolidaritás központi szerepet kapott mind a kisebb közösségek, mind pedig egész társadalmak leírásában (olyan további normatív jellemzők mellett mint például a társadalmi igazságosság, a demokrácia és az autonómia). Az Európai Unió alkotmányába is bekerült a „szolidaritás”, illetve olyan egymással versengő mozgalmak is előszeretettel használják, mint a marxizmus, a szociáldemokrácia, a francia szolidarizmus, a liberalizmus, a római katolicizmus és a neofasizmus.

A klasszikus liberális és a katolikus megközelítés a személyek közti felelősséget és a szolidaritást privát személyes erénynek tartja. Ezzel szemben a marxizmus és a szociáldemokrácia a strukturális akadályok, az intézményes megoldások és a közös felelősség szerepét hangsúlyozza, így az intézmények is szolidárisá

¹⁰ Tuomela, Raimo: *The Philosophy of Sociality*. New York: Oxford University Press, 2007. L. 9. fejezet

¹¹ Wildt, Andreas: *Solidarity: Its History and Contemporary Definition*. In: Bayertz, K. (ed): *Solidarity. Philosophical Studies in Contemporary Culture*, Vol. 5. Dordrecht/Boston/ London: Kluwer, 1999. 209–222. 217–218.

válhatnak. Egy mérsékelt nézet szerint az intézményi elrendezések elősegíthetik valódi csoportszolidaritás kialakulását (például a progresszív adózás vagy a szociális szolgáltatások által); ugyanakkor ha ezeket az intézményi struktúrákat pusztán erőszak miatt vagy önérdékből fogadják el, akkor a valódi intézményi szolidaritás nem jön létre. Ehhez kapcsolódik, hogy a társadalompolitikai elemzések szerint az európai jóléti államok a (társadalmi és polgári) szolidaritás és az újraelosztás igazságossága viszonylag magas szintjét valósították meg.

Egy harmadik szolidaritástípusról beszélhetünk a nemzetközi munkásmozgalmak, a lengyel Szolidaritás és számos új társadalmi mozgalom esetén. Talán sokaknak valóban leginkább a lengyel munkásszakszervezet, a szolidaritási sztrájkok és az elnyomással szemben egyesült munkásság jut eszébe a szóról. A politikai szolidaritás ilyen megnyilvánulási formáiban az aktivisták és a mozgalmárok azért fognak össze, hogy szembeszálljanak az igazságtalansággal és valamely csoport elnyomásával, és hogy lehetőség szerint külső támogatókat keressenek („out-group solidarity”). Ebben az értelemben a politikai szolidaritás megerősíti az e problémákkal küzdő csoportok belső egységét – „az egy mindenkiért, mindenki egyért” elve szerint.¹² Egy küzdelmet folytató csoport nem feltétlenül saját érdekéért küzd, de tettein keresztül kifejezi a szolidaritását a küzdelem okául szolgáló igazságtalanság által súlytott csoporttal. Ezek a csoportok gyakran részben fedik is egymást. A szolidaritás ugyanakkor a világ túlsó oldalán élő csoportokra is irányulhat (mint például a nicaraguai embereket támogató finn bolhapiac).

Negyedrész, tágabb értelemben – és Richard Rorty szóhasználatához hasonlóan – a szolidaritás a másokkal szembeni alapvető erkölcsi gondoskodást is jelenti, melyet e kontextusban gyakran morális vagy emberi szolidaritásnak neveznek. Miközben a szolidaritást jellemzően pozitív jelenségnek látják, számos formáját kritizálták amiatt, mert a – gyakran ellenségként megjelenített – kívülállók kizárásához, vagy a csoporton belül az individualitás és az autonómia, vagy akár a felelősség elnyomásához vezethet.

A szolidaritás és a globális gondolkodás fogalmai között van egyfajta feszültség. Az előbbi fogalomtörténetében hangsúlyt kaptak a közös célokkal, kihívásokkal és érdekekkel – és sokszor közös ellenségképpel – rendelkező lehatárolt csoportok. Hagyományosan a szolidaritást a csoport belső tulajdonságaként értelmezik, míg a globális humanizmushoz az együttérzést, az altruizmust, a jótékonyt és az emberi jogok tisztelete melletti kiállást kapcsolják. Másrészt a szolidaritás összekapcsolódik azzal a gondolattal is, hogy minden egyén felebaráti viszonyban áll egymással. Például a katolicizmus tanításai hangsúlyozzák, hogy minden embert valódi szolidaritás köt össze. Nézzük meg még közelebbről ezt a négy kontextust.

¹² Scholz, 2008.

Valódi közösségek: kizárások és szolidaritás

A szolidaritás szorosan kapcsolódik a közösségiséghez. Leginkább kisebb közösségekben teljesedik ki, ahol egyebek mellett van egy közös történet vagy nyelv, a tagok közt erős az összetartás érzése és az egymás segítésére való hajlam, és vannak közösen osztott értékek, normák és meggyőződések. Emiatt a szolidaritás központi jellemzője a kizárás és a befogadás, hiszen nem mindenki tag. Ez a hozzáállás felerősíti, és részben létre is hozza a csoporton belüli közelség- és összetartozás-érzést. Másik oldalról a kívülállóknak is lehetnek saját közösségeik. Bárkinék tartozhatunk felelősséggel, de általában a saját csoportunk egyes tagjaival mélyebben osztjuk meg az életünket.¹³

Úgy tűnik, hogy azok a legszilárdabb közösségek, melyek a más közösségektől való különbözőségüket hangsúlyozzák; ilyen például számos fanatikus vallási és politikai csoport. E jelenséget a társadalmi tőke két formájával magyarázták: az összetartó (bonding) és összekötő (bridging) társadalmi tőkével.¹⁴ Egy egészséges közösség sokféle módon kapcsolódik a többi közösséghez egy még tágabb közösségen, például a társadalom egészen belül – más szóval e közösségek összekötő tőkében gazdagok. Egy ilyen közösség nem csak a saját belső összetartását erősíti, hanem a tágabb közösségi összetartást is. Ezzel szemben a szorosan összetartó, befelé forduló fanatikus közösségek (legyenek kicsik vagy nagyok) nagymennyiségű összekötő tőkével rendelkeznek, és a nagyobb közösségben súlyos károkat okozhatnak.

Az egyik legnagyobb kihívás a közösségiség kibékítése az egyén autonómiájával és szabadságával. A késő modernitás individualizmusa és a szabad választás

¹³ A szolidaritás erős kötelék a családban, a törzsekben, a falusi közösségekben, a munka- és vallási közösségekben, illetve olyan csoportokban, melyek különböző érdeklődési területek és tevékenységek mentén keletkeznek. Különösen összetartó kapcsolat jellemzi a családot, melyhez a későmodernitásban élő egyének is tartoznak. A szolidaritás szerepe a családon belül sem egyértelmű. Például, a generációk közti szolidaritás megjelenését hat típusba lehet sorolni. Bengtson, Vern L. – Roberts, Robert E. L.: Intergenerational Solidarity in Aging Families: An Example of Formal Theory Construction. *Journal of Marriage and the Family*, 53: 4, 1991. 856 – 870. 857. Társas szolidaritás jellemzi a generációk közti interakciókat és a közös tevékenységeket. Míg az affektív szolidaritáson keresztül például az érzelmi kötődések mértékét és mélységét lehet megítélni; a családtagok közti melegséget, intimitást, bizalmat és megbecsülést, illetve a kölcsönösséget. A megegyezésen alapuló szolidaritás a közös értékekre, hozzáállásokra és vélekedésekre vonatkozik. Ezzel a szemben a gyakorlati szolidaritás a valódi segítséget és az erőforrások megosztását jelenti. A normatív szolidaritás a családon belüli szerepek és az ebből következő kötelességek területe; míg a szolidaritás strukturális formája ebben az esetben felmérése annak, hogy az egészségi állapot, lakhely és a családtagok száma milyen módon határozza meg a családon belüli segítségnyújtást. L. Silverstein, Merrill – Parrott, Tonya M. – Bengtson, Vern L.: Factors that Predispose Middle-Aged Sons and Daughters to Provide Social Support to Older Parents. *Journal of Marriage and the Family*, 57/2, 1995. 465–475. 466–473.

¹⁴ Putnam, 2001.

lehetősége nem feltétlenül rombolja a szolidaritást – habár sokan így érvelnek. Éppen ellenkezőleg, az egyének közti kötelekek száma megnövekedett, mindannyian többszörös „szolidaritási kötelekek” részei vagyunk. Ez kihívást jelent az intézményeknek, hogy rugalmasabbá, fluidabbá váljanak: az intézményi határokat többé nem lehet kőbe vésni, és a folyamatosan mozgásban lévő, többféle intézményi tagsággal is rendelkező egyének intézményi kizárása sem lehetséges.¹⁵ Lindenberg a „gyenge szolidaritás”¹⁶ fogalmát arra az esetre vezette be, amikor az összetartó és összekötő társadalmi tőke keveredik (és amikor kisebb mértékben elvárt az önfeláldozás a fent említett öt tipikus szolidaritási helyzetben).

A társadalom egészét átfogó szolidaritás

A társadalom egészét átfogó szolidaritás különféle formákban jelenhet meg a leírás perspektívája és a tudományág függvényében. Tekinthetünk rá, mint társadalmi ragasztó- vagy kötőanyagra, vagyis olyan kötelekeként, amelyeket nem lehet elnyomó gyakorlatokra vagy önérdékre visszavezetni.

A társadalmi szolidaritás egyik alapvető kérdése, hogy hogyan osztjuk el a különböző javakat. Az ezzel foglalkozó diskurzusok központi témái elsősorban a jövedelemeloszlás, a társadalmi szolgáltatások és az adózás – ennek egy példája, ahogy az északi jóléti államokban a magas adószintet és a társadalmi szolgáltatásokat a szolidaritás fogalmával igazolják. Tehát ahelyett, hogy a jövedelem társadalmi szintű elosztása önkéntességen és jótékonykodáson múlna, intézményesült, hogy minden egyénnek joga van egy alapvető – minimum – jövedelemhez és élhető életkörülményekhez. Néhányan a szolidaritás efféle bürokratikus formáját hideg, kvázi-szolidaritásnak hívják,¹⁷ ugyanakkor elképzelhető, hogy bizonyos intézményes megoldások létrehozzák a szolidáris gondolkodást, például a szolidaritás értelmezési keretének fenntartásával. Továbbá a demokratikus döntéshozásnak is szüksége van bizonyos szintű szolidaritásra, mivel megerőltetőbb feladat aktív polgárnak lenni, mint egy felvilágosult diktátor alattvalójának, akit a kenyér és cirkusz kielégít.

¹⁵ Ammermann, 2007, Sewell, 1992. Érdemes észben tartani, hogy az új közösségi szolidaritás további kötelességeket és odaadást kíván, mely az egyén számára lehetséges, hogy elnyomó vagy követelőző viszonyná válik. Emiatt nem állíthatjuk, hogy a növekvő szolidaritás szükségyszerűen pozitív dolog. Számos csoport és ad hoc közösség egyedül gyakorlati okokból létezik, és kontraproduktív lenne elvárni, hogy a belső szolidaritás elve alapján működjön.

¹⁶ Lindenberg, Siegwart: *Solidarity: Its Microfoundations and Macropendence. A Framing Approach*. In: Fararo, T.J. – Doreian, P. (eds.): *The Problem of Solidarity. Theories and Models*. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers, 1998. 61–112.

¹⁷ Bayertz, Kurt, ed: *Solidarity*. Dordrecht/Boston/London: Kluwer, 1999. 24–25.

A politikai mozgalmak és a „harcos” szolidaritás

A politikai mozgalmak elemzésében is központi fogalom a szolidaritás. Sally Scholz politikafilozófus háromféle szolidaritást különböztet meg: a *társadalmi szolidaritás* a csoportkohézióra vonatkozik, és különbözik a *polgári szolidaritástól*, mely az állam és a polgárai közti viszony leírása, illetve mindezekről elkülöníthető a *politikai szolidaritás*. Ez utóbbi az egyén lelkiismeretét és elköteleződését jelenti, mely az elnyomás és igazságtalanság helyzeteiben nyilvánul meg.¹⁸

A szolidaritás e fogalma szorosan összekapcsolódik a munkásmozgalom osztályharcának történetével, az ipari sztrájkokkal és a politikai mozgalmakkal – ebben az értelemben nevezhető „harcos szolidaritásnak”. Fentebb említettem, hogy mind a közösségi, mind a társadalmi szolidaritás feltételez egyfajta kizárást; a harcosszolidaritás emellett egy antagonizmust is megkövetel, egy ellenfelet, leginkább egy elnyomó személyében. A harcosszolidaritás alapja az igazságtalanságok elleni közös küzdelem gondolata, például sztrájkokkal. Miközben a tagokat összekötő csoportszolidaritás (intra-group solidarity) is létfontosságú, a harcosszolidaritás fontos további jellemzője, hogy a kívülállók morális támogatására is számít. Ezt például más csoportok vagy szakszervezetek azáltal tudják kifejezni, hogy csatlakoznak a sztrájkhoz. Ugyanakkor a küzdelmek nem mindig az igazságtalanságról szólnak; néha a meglévő kiváltságok megtartását vagy új előnyök megszerzését célozzák meg.

Szolidaritás az emberiséggel

A teljes emberiséget átfogó szolidaritás: bármely korábban említett – társadalmi, politikai vagy morális – szolidaritástípus kiterjesztése az egész emberiségre. Lehet társadalmi szolidaritás a globális társadalomra kiterjesztve, lehet globális léptékű politikai szolidaritás, vagy lehet univerzalista humanitárius szolidaritás. Egyrészt lehetséges, hogy a jövőben az egész emberiség egy egységes és átfogó globális államban egyesül, melyben a nemzeti szolidaritás mindenkire vonatkozik. Ugyanakkor nem világos, hogy az emberiség jelenlegi mérete mellett vajon „valódi közösséggé” tudna-e válni, a szó szűkebb értelmében.

Másrészt lehetséges-e a politikai szolidaritást mindenkire kiterjeszteni? Egyesülhet-e az egész emberiség egy politikai mozgalomban azért, hogy – csak néhány példát kiragadva – képes legyen legyőzni a világhátrányokat, a klímakatasztrófát, vagy a tömegmészárlásokat? Például világszerte folyamatosan növekszik az a tömeg, amely támogatja a környezetvédelmi kezdeményezéseket. Önmagában az, hogy a zöld mozgalomnak még mindig léteznek ellenfelei (illetve olyanok, akik

¹⁸ Scholz, 2008. 233–236.

közömbösek a téma iránt), nem cáfolja a mozgalom globális kiterjedtségét; ahogy a bűnözés sem kérdőjelezi meg a törvények társadalmi eredetét vagy a társadalomban jelenlévő szolidaritást.

Harmadrészt ott van az altruizmus vagy az egyenlő tisztelet morális perspektívája. Az altruista beállítódás a másokhoz való kapcsolódás érzése, egy olyan érzés, amelyet a segítő gyakran nehezen tud kifejezésre juttatni. A mi-ők megkülönböztetés helyett az altruisták minden egyes embert – minden Másikat – az emberiség egy tagjának látják. Amikor közelebbről megvizsgálták az altruisták motivációit, sokan, akik valamilyen hősiek, altruista cselekedetet hajtottak végre, egyszerűen csak annyit mondtak: „ez volt az egyetlen dolog, amit tehettem. Ők éppen olyan emberek, mint én.”¹⁹ Az ilyen példák esetében a humanitárius szolidaritás fogalmát alkalmazhatjuk, amely – például Sally Scholz alapján²⁰ – a szolidaritás egyik változata, és amely az egész emberiség egységének fogalmán alapul.²¹

A nemzetállami szintű társadalmi szolidaritás válsága?

A szolidaritás elsősorban nem szerződések által jön létre. Mégis talán egy szolidaritásra irányuló hallgatólagos szerződésnek nevezhetjük, ahogyan a fennálló gyakorlatokon és meggyőződéseken keresztül a társas együttlét alapvető formáit megszervezzük. Másszóval, a szolidaritás e szerződései magukba foglalják a „mi”

¹⁹ Monroe, 1994; 1996.

²⁰ Scholz, 2008. 233-236.

²¹ Az emberiséget felölelő szolidaritás alapulhat morális, humanitárius elvekre, mely esetben figyelmen kívül kerül az a kérdés, hogy ki tartozik a közösséghez. Ebben az esetben a többi individuumot morális egyénként értelmezzük, akivel szemben negatív és pozitív kötelességünk van. Negatív kötelességeinknek, például mint a sértés elkerülése, sokszor úgy tudunk megfelelni, hogy nem követünk el bizonyos cselekedeteket. Míg a pozitív kötelességek esetében a mások jóllétét elősegítő és őket támogató elvárásokról és javaslatokról van szó; mely esetben a cselekedetek elmulasztása is megszegi a szolidaritás normáját. Immanuel Kant (1724–1804) híres gondolata szerint minden ember a Célok Királyságához tartozik; mindenkinek vannak jogai és kötelességei. Egy más szomszédjaiként erősen függünk egymástól. Talán utópiikusan hangzik, de – ahogyan korábban említettem – pontosan a mindennapi segítségnyújtásban mutatkozik meg a szolidaris hozzáállás lényegisége és a cselekvés szemszögéből értett magyarázó ereje. Számos gondolkodó – például Kant és Rawls – úgy tekint a másokkal szembeni univerzális kötelességekre, mint ami az emberi jog nélkülözhetetlen feltétele. Az emberiségre kiterjedő szolidaritás nehézsége, hogy a kívülálló egyéneket is a „mi” részévé tegye. Erre a kérdésre vonatkozik a fokozatos szolidaritás fogalma (I. Kolenda, Konstantin: Incremental Solidarity. *The Humanist*, 49, 1989. 43.), melynek – Durkheim organikus szolidaritásához hasonlóan – az egész emberiség szolidaritása a cél. Nem egyszerű, hogy az emberiséget felölelő vagy akár a fokozatos szolidaritás létrejöhessen. A legtöbben inkább faji, osztály, vallási vagy nemi alapon azonosulnak egymással (May, 1996.). Ráadásul az individualizmus, mely ugyan nem feltétlenül szöges ellentéte a közösségiségnek, mégis korlátozhatja az emberiség szolidaritását.

és „mások” különböző hálózatait, melyeken keresztül egy közösség a munka és a szabadidő világát megszervezi, illetve anyagi, társadalmi, kulturális és spirituális szükségleteit kielégíti. A klasszikus szociológia szerint a modern nyugati társadalomban megváltozott ez a szerződés, és egy mindent magába foglaló, kényszerű közösségségből, mint a mechanikus szolidaritás, az individualizmussal szemben megengedőbb, organikus szolidaritás lett.²²

A 20. század elején divatos volt a fogalom. Az 1900-as párizsi világkiállítást megnyitó Alexandre Millerand francia pénzügyminiszter a haladás, a tudomány és a felvilágosodás mellett a szolidaritást magasztalta: „A tudomány által feltárt erkölcsi és anyagi titkokat egy szóban lehet összefoglalni: szolidaritás!”²³ A gazdasági és technológiai haladás roncsolni látszott a hagyományos közösségséget, ugyanakkor úgy tűnt, hogy a kölcsönös függőség előnyös formáit teremtette meg, valamint egy, a fokozódó munkamegosztáson alapuló újfajta szolidaritást, amely elfogadóbb volt az individualitás iránt. A szolidaritás ezen új formája leginkább a viszonylag újonnan kialakuló nemzetállamokban jelent meg.

A szolidaritás kortárs elképzeléseit, valamint a közösségség, az együttlét és a közös felelősségvállalás gyakorlatait folyamatosan megkérdőjelezzik, változtatják és újragondolják. A fejlett jóléti államokban, mint Finnország, jelenleg vita folyik például az adócsökkentésről, a csökkenő jóléti szolgáltatásokról, a feltételezett gazdasági kényszerekről; a nagyvállalati vezetők túlzó mértékű bónuszairól, a sztrájkok létjogosultságáról, a koldulással kapcsolatos morális aggodalmakról, a gyárbezárásokról, a nemzetközi pénzügyi válság részeként a gazdasági recesszióról és a bevándorlásellenes érzelmekről. Európai kontextusban a világgazdasági válsággal megszorító intézkedéseket legitimáltak, amelyeket néhányan egyenesen az alsóbb osztályokkal szembeni hadviselésként értelmeznek, míg mások a felelős hosszú távú döntéshozatal egyetlen rendelkezésre álló formájának tartják. Globális szinten az olyan események, mint az Occupy Wall Street, az Indignados és az Arab tavasz a nemzetközi politikai szolidaritás nevében mozgósítottak, csakúgy mint a hosszútávú célokat megfogalmazó társadalmi mozgalmak, melyek a férfiuralom, a rasszizmus, a globális szegénység és az igazságtalanságok, az adóparadicsomok és a fenyegető klímakatasztrófa ellen harcolnak.

Hauke Brunkhorst német elméletalkotó amellel érvel a „*Solidarity: From Civic Friendship to a Global Legal Community*” („Szolidaritás: A civil barátságtól a globális jogi közösségig”) című könyvében, hogy a nemzetállamok rendszerének három történeti nehézséggel kellett szembenéznie, melyek most globális léptékben újra előtérbe kerültek.²⁴ Először is, a nemzetállamok rendszere lehetővé tet-

²² Durkheim, Émile: *The Division of Labour in Society*. New York: The Free Press, 1947. [1893.]

²³ Liedman, Sven-Eric: *Solidarity*. Eurozine 16/Sep., 2002, 1–16. 1.

²⁴ Brunkhorst, Hauke: Globalizing Solidarity: The Destiny of Democratic Solidarity in the Times of Global Capitalism, Global Religion, and the Global Public. *Journal of Social Philosophy*,

te a vallási konfliktusok elkerülését. Az 1648-as vesztfáliai béke újraértelmezte a vallás szerepét, mely így a nemzetek belső ügye lett, és ezen túl egyre inkább az egyének személyes ügye. Másodszor, a nemzetállam az alapvető politikai jogok megteremtésével lehetőséget adott a forradalmak és a társadalmi zavargások elkerülésére. A francia forradalom után a demokrácia működtetése és a politikai jogok érvényesítése összefonódtak a nemzetállamok autonómiájával; így például a női választójog biztosítása is ezen a gondolon alapul. Harmadszor, az államok kontrollálni tudták a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségekből és igazságtalanságokból adódó elégedetlenséget. A történelem során az államoknak központi szerepe volt a piacgazdaság szabályozásában és az igazságosság védelmében – a nemzetállamok mind a kapitalizmushoz, mind a szocializmushoz igazodni tudtak.²⁵ Mindemellett megemlíthetjük, hogy a nemzetek homogenitása és a közös kultúra feltehetőleg erősítette a társadalmi kohéziót. Ugyanakkor az elv, hogy „ha Rómában vagy, tégy úgy, mint a rómaiak”, asszimilációs gyakorlatokat legitímált, többek között a bevándorlókkal szemben.

Jelenleg úgy tűnik, hogy a világgazdaság, a vallás, a média és a környezeti kérdések meghaladottá tették a nemzetállami rendszert. Következik-e ebből, hogy újféléképpen fogjuk a társadalmi kapcsolatainkat kialakítani? Egyrészt az intolerancia növekedése, illetve a társadalmi szintű szolidaritás csökkenése lokálisabb közösségek születését segítheti elő, ahol a szolidaritás csak kisebb csoportokat fog át. Másrészt, a problémák egy része az egész világot érinti, így lehet, hogy előidézi a globális szolidaritást.

Annak ellenére, hogy az élet számos területe jelentős fejlődésen ment keresztül, a 20. századot sokszor mégis az emberiség legsötétebb évszázadának tartják, a romboló háborúk, a koncentrációs táborok, a nukleáris fegyverek és a környezet lerombolása miatt.²⁶ A háborúk és más különleges helyzetek ugyan erősítetik a nemzeti szolidaritást, de két világháború után groteszk lenne a háborúkra mint a társadalmi kohéziót erősítő jelenségekre gondolni. A környezeti rombolás és a globális szegénység miatt szertefoszlott a hit abban, hogy a technológiai és gazdasági haladás szintiszta áldás. Érvénytelenné vált a nemzetállamokra épülő szolidaritási szerződés – és világszinten tértek vissza azok a nehézségek, melyekre a nemzetállami rendszer szolgált válasszal. Globális szinten megerősödött a kapitalista gazdaság szerepe (a „nyertesek” és „vesztesek” globális osztályával együtt), és – a közhiedelemmel ellentétben – a vallásé is. A multikulturalizmus kapcsán vita tárgya lett az az asszimilációs gyakorlat, amellyel a kulturális különbségeket megközelítették – habár mindezek a problémák ellenreakciókat is kiváltottak

38 (1), 2007. 93–111.

²⁵ Brunkhorst, Hauke: *Solidarity. From Civic Friendship to a Global Legal Community*. Boston: MIT Press, 2005. és Brunkhorst, 2007.

²⁶ Glover, Jonathan: *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century*. London: Jonathan Cape, 1999.

a populista mozgalmakból. A globális demokrácia és a globális szolidaritás kérdései sürgetőbbek, mint valaha, analóg megoldásaiként azoknak a problémáknak – a gazdasági, politikai, vallási és kulturális kihívásoknak –, melyeket a második évezred második felében a nemzetállamok oldottak meg sikerrel.

Szolidaritás és igazságosság

A szolidaritás normatív-értékelő fogalma megfelel a testvériesség elvének, amely a francia forradalom mottójában az egyenlőséget és a szabadságot egészítette ki. Az igazságosság kortárs elméletei az alapvető szabadságjogokat és a társadalmi egyenlőség fogalmait tárgyalják, így segíthet, ha a szolidaritás normatív értelmét összehasonlítjuk az igazságosság ideáljával.

Az erős szolidaritás semmiképpen sem garantálja az igazságosság elvének érvényesülését – előfordulhat, hogy egy olyan csoporton belül van jelen, amely ezzel párhuzamosan igazságtalan és aszolidáris a kívülállókkal szemben.²⁷ A csoport tagjai továbbá jogosnak tarthatnak olyan társadalmi megállapodásokat – például az öröklési hierarchiát –, melyek összeférhetetlenek az igazságosság jobban működő elveivel, és melyeket valamennyi gondolkodás után talán el is vetnének. Viszont mindenképpen erodálódik a szolidaritás, ha a csoport tagjai nem tartják vagy nem tapasztalják kellőképpen igazságosnak azokat a struktúrákat, melyekre az épül. A szolidáris társadalmi rend nemcsak a tiszta erőszakon vagy a számító önérdeken alapszik, hanem egy ezektől független erkölcsi azonosuláson is.

John Rawls *Az Igazságosságról* című könyve elején azt állítja, hogy az igazságosság a társadalmak alapvető struktúrájában a legfontosabb érték, és hogy ezt kevesen vitatják. A különböző igazságosságalképzések mellett érvelő emberek – állítja Rawls – elfogadják, hogy az igazságosság *eszméje* a legfontosabb érték. Ezek után a szolidaritás mindössze a második legfontosabb érték lehet; például mint gyakorlati feltétele az igazságosság teljesülésének.

A szolidaritás emellett legalább kétféleképpen kötődik az igazságossághoz. Egyrészt eszmeként meghatározhatja az igazságosság elveinek tárgyát. A szabadság és a lehetőségek érvényesülésének lehető legjobban működő egyensúlya mellett Rawls szerint szükség van a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek szigorú korlátozására – hogy a kialakult helyzet a leginkább elesetteknek a lehető legjobb körülményeket jelentse (ezt a gondolatot az igazságosság harmadik elveként *különbözeti elvként* ismerik). A különbözeti elv a testvériség ideáljának akar megfelelni, mivel a legrosszabb pozícióban lévőkre helyezi a hangsúlyt. Andreas Wildt nyomán²⁸ Rawls harmadik tétele nagyjából a szolidaritás által diktált újraelosztással

²⁷ Lindenberg, 1998.

²⁸ Wildt, Andreas: Solidarität als Strukturbegriff politisch-sozialer Gerechtigkeit. *Jahrbuch für christliche Sozialwissenschaften*, 48, 2007. 39–60.

egyenlő – mely nemcsak a tehetősebbektől a szegényebbek felé, hanem a szegényebbektől a tehetősek felé irányuló szolidaritást is jelenti. Nyilvánvalóan az esélyegyenlőség nem a legjobban valósult meg a világban, így nevetségesnek hangozhat a gazdagokkal szembeni szolidaritás, viszont ebben az esetben megőrizzük a szegényebbek méltóságát, akik cselekvői és nem pusztán segélyezettjei lesznek a szolidaritásnak – ahogyan annak lennie kell.

Az igazságosság elvének működését, és nem csak tárgyát, is meghatározhatja a szolidaritás. Ugyanis ahhoz, hogy a gyakorlatban is működjének, és utópikus ideák helyett konkrét társadalmi valósággá válhassanak, szükség van arra, hogy az emberek kövessék ezeket az elveket. Rawls-ra reagálva az olyan „kommunitáriusok”, mint Charles Taylor vagy Michael Sandel, azt állítják, hogy a különbözeti elv erős szolidaritásra alapul – Rawls-szal egyetértésben, aki könyve utolsó fejezetében vizsgálja ezt a kérdést.

Jürgen Habermas szerint az igazságosság elvei formálisan igazolhatók anélkül, hogy mások jóllétére vagy a közjóra hivatkoznánk, de a szolidaritás elve egyszerre veszi figyelembe a mások jóllétét és a teljes csoportét. Számára a szolidaritás azon a felismerésen alapul, hogy minden ember felelősséget kell vállaljon mindenki másért, mivel ugyanannak a társadalomnak a tagjaiként mindenkinek érdeke, hogy saját életkörnyezete ép maradjon. Szükség van arra, hogy a deontológiai (kötelesség alapú) értelemben vett igazságosságot kiegészítse a szolidaritás.²⁹

Az igazságosság és méltányosság nemcsak a társadalom alapvető szerkezetének természetes része, hanem a kisebb közösségeknek is. Lindenberg érve szerint, ahogy például fent is láttuk, az előnyök és a terhek igazságos elosztása a szolidaritás egyik feltétele. Emellett a politikai, harcos szolidaritáshoz is kötődik: számos elmélet úgy tekint a harcos szolidaritásra, mint kimondottan az igazságtalanságok elleni küzdelemre. Ezenkívül a globális szolidaritás összefonódik az igazságosság elvárásával, mivel a világpolgárok erkölcsének lényegi része az igazságosság kiterjesztése az egész világra. Ugyanakkor Lindenberg is kiemelte, hogy mindez csak egyik része a szolidaritásnak, tehát a globális igazságosságon túl még sokkal többre van szükség.

Fordította: Kiss-Pál Anna
Lektorálta: Zakariás Ildikó

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ammerman, Nancy: *Everyday Religion*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983.

²⁹ Habermas, 1989. 47.

- Baldwin, Peter: *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875–1975*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Bayertz, Kurt: Four Uses of ‘Solidarity’. In: Kurt Bayert (ed.): *Solidarity. Philosophical Studies in Contemporary Culture*, Vol. 5. Dordrecht/Boston/London: Kluwer, 1999. 3–28.
- Bayertz, Kurt, ed: *Solidarity*. Dordrecht/Boston/London: Kluwer, 1999.
- Bengtson, Vern L.– Roberts, Robert E. L.: Intergenerational Solidarity in Aging Families: An Example of Formal Theory Construction. *Journal of Marriage and the Family*, 53: 4, 1991. 856–870.
- Brunkhorst, Hauke: *Solidarity. From Civic Friendship to a Global Legal Community*. Boston: MIT Press, 2005.
- Brunkhorst, Hauke: Globalizing Solidarity: The Destiny of Democratic Solidarity in the Times of Global Capitalism, Global Religion, and the Global Public. *Journal of Social Philosophy*, 38 (1), 2007. 93–111. Critch, Raymond: Shelby’s Account of Solidarity and the Problem of Compatibility. *Journal of Social Philosophy*, 41 (4), 2010. 491–511.
- Doreian, Patrick – Fararo, Thomas J. (eds): *The Problem of Solidarity: Theories and Models*. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers, 1998.
- Durkheim, Émile: *The Division of Labour in Society*. New York: The Free Press, 1947. [1893.]
- Festinger, Leon: *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford: Stanford University Press, 1962.
- Fetchenhauer, Detlef – Flache, Andreas – Bruunk, Abraham P. – Lindenberg, Siegwart (eds.): *Solidarity and Prosocial Behaviour: An Integration of Sociological and Psychological Perspectives*. New York: Springer, 2006.
- Forma, Pauli: *Interests, Institutions and the Welfare State: Studies on Public Opinion Towards the Welfare State*. Research Report 102. Helsinki: Stakes, 1999.
- Glover, Jonathan: *Humanity: A Moral History of the Twentieth Century*. London: Jonathan Cape, 1999.
- Gould, Carol: Transnational Solidarities. *Journal of Social Philosophy*, 38 (1), 2007. 148–161.
- Gould, Carol: Does Global Justice Require Solidarity? In: Gould, Carol (ed.): *Interactive Democracy: The Social Roots of Global Justice*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Habermas, Jürgen: Justice and Solidarity: On the Discussion Concerning Stage 6. *Philosophical Forum*, 21/12, 1989, 52.
- Hechter, Michael: *Principles of Group Solidarity*. Berkeley: University of California Press, 1987.

- Holmes, John – Miller, Dale – Lerner, Melvin: Committing Altruism under the Cloak of Self-Interest: The Exchange Fiction. *Journal of Experimental Social Psychology*, 38, 2002. 144–151.
- Kolenda, Konstantin: Incremental Solidarity. *The Humanist*, 49, 1989. 43.
- Laitinen, Arto – Pessi, Anne Birgitta: “Moniongelmainen solidaarisuus,” In: Laitinen, Arto – Pessi, Anne Birgitta (eds.): *Solidaarisuus*. Gaudeamus: Helsinki, 2011, 7–29.
- Laitinen, Arto: *Solidarity*, In: Byron Kaldis (ed.): *Encyclopedia of Philosophy and Social Sciences*. London: Sage, 2013.
- Liedman, Sven-Eric: *Solidarity*. Eurozine 16/Sep., 2002, 1–16.
- Lindenberg, Siegwart: Solidarity: Its Microfoundations and Macrodependence. A Framing Approach. In: Fararo, T.J. – Doreian, P. (eds.): *The Problem of Solidarity. Theories and Models*. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers, 1998. 61–112.
- Lindenberg, Siegwart: Prosocial Behaviour, Solidarity, and Framing Processes, In: Fetchenhauer, Detlef – Flache, Andreas – Bruunk, Abraham P. – Lindenberg, Siegwart (eds.): *Solidarity and Prosocial Behaviour. An Integration of Sociological and Psychological Perspectives*, New York: Springer, 2006.
- Lindenberg, S. – Fetchenhauer, D. – Flache, A. – Buunk, A.P.: Solidarity and prosocial behavior: a framing approach. In: Fetchenhauer, Detlef – Flache, Andreas – Bruunk, Abraham P. – Lindenberg, Siegwart (eds.): (eds.): *Solidarity and Prosocial Behavior. An Integration of Sociological and Psychological Perspectives*. New York: Springer, 2006. 3–19.
- Lindenberg, Siegwart: Solidarity: Unpacking the Social. In: Laitinen, A. – Pessi, A. B. (eds.): *Solidarity: Theory and Practice*. Lanham–Boulder – New York – London: Lexington Books, 2014.
- Luhmann, Niklas: Die Differenzierung von Interaktion und Gesellschaft. Probleme der sozialen Solidarität. In: Kopp, R. – Lochman, J. M. – Universität Basel – Johann Wolfgang von Goethe-Stiftung, Basel (eds.): *Solidarität in der Welt der 80er Jahre: Leistungsgesellschaft und Sozialstaat*, Basel: Helbing and Lichtenhahn, 1984. 79–96.
- Mason, Andrew: *Community, Solidarity, and Belonging. Levels of Community and their Normative Significance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- May, Larry: *The Socially Responsive Self: Social Theory and Professional Ethics*. Chicago: The University of Chicago Press, 1996.
- May, Larry: The International Community, Solidarity and the Duty to Aid. *Journal of Social Philosophy*, 38, 2007. 185–203.
- Miller, Dale: The Norm of Self-Interest. *American Psychologist*, 53 (December), 1999. 1053–1060.

- Monroe, Kristen Renwick: A Fat Lady in a Corset –Altruism and Social Theory. *American Journal of Political Science*, 38/4, 1994. 861–93.
- Monroe, Kristen Renwick: *The Heart of Altruism – Perceptions of a Common Humanity*. Princeton: Princeton University Press, 1996.
- Oorschot, Wim van: Who Should Get What, and Why? On Deservingness Criteria and the Conditionality of Solidarity among the Public. *The Policy Press*, 28/1, 2000. 33–48.
- Pessi, Anne Birgitta – Saari, Juho: *Hyvä tahto. Auttamisen asenteet ja rakenteet Suomessa*. Helsinki: STKL, 2008.
- Pessi, Anne Birgitta: *Suomalaiset auttajina ja luottamus avun lähteisiin*. Helsinki: RAY, 2008.
- Pessi, Anne Birgitta: Spirit of Altruism? On the Role of the Finnish Church as Promoter of Altruism of Individuals and of Society. In: Monroe, K. – Scuzzarello, S. (eds.): *On Behalf of Others: The Morality of Care in a Global World*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Putnam, Robert D.: *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster, 2001.
- Rawls, John: *Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.
- Rorty, Richard: *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Rothstein, Bo: *Vad bör staten göra?* Stockholm: SNS, 1994.
- Scholz, Sally : *Political Solidarity*. University Park: Pennsylvania University Press, 2008.
- Sewell, W. H. Jr: A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformations. *American Journal of Sociology*, 98, 1992. 1–29.
- Shelby, Tommie: *We Who Are Dark. Philosophical Foundations of Black Solidarity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005.
- Sihvola, Juha: *Maailmankansalaisen etiikka*. Helsinki: Otava, 2004.
- Silverstein, Merril– Parrott, Tonya M. – Bengtson, Vern L.: Factors that Predispose Middle-Aged Sons and Daughters to Provide Social Support to Older Parents. *Journal of Marriage and the Family*, 57/2, 1995. 465–475.
- Smith, Nicholas – Laitinen, Arto: Taylor on Solidarity. *Thesis*, 11, 99, 2009. 48–70.
- Taylor, Charles: Cross-Purposes: The Liberal-Communitarian Debate. In: Rosenblum, Nancy L. (ed.): *Liberalism and the Moral Life*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989. 159–182.
- Taylor, Charles: *A Secular Age*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2007.
- Thome, Helmut: Solidarity: Theoretical Perspectives for Empirical Research. In: Bayertz, K. (ed.): *Solidarity. Philosophical Studies in Contemporary Culture, Vol. 5*. Dordrecht/Boston/ London: Kluwer, 1999, 101–132.

- Tuomela, Raimo: *The Philosophy of Sociality*. New York: Oxford University Press, 2007.
- Tuomela, Raimo: *Social Ontology: Collective Intentionality and Group Agency*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Tönnies, Ferdinand: *Community and Society*. (Gemeinschaft und Gesellschaft). Translated and edited by Charles P. Loomis. East Lansing: Michigan State University Press, 1957. [1887].
- Wildt, Andreas: "Solidarität". In: Ritter, J. – Gründer, K.: *Historisches wörterbuch der philosophie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995.
- Wildt, Andreas: Solidarity: Its History and Contemporary Definition. In: Bayertz, K. (ed): *Solidarity. Philosophical Studies in Contemporary Culture, Vol. 5*. Dordrecht/Boston/London: Kluwer, 1999. 209–222.
- Wildt, Andreas: Solidarität als Strukturbegriff politisch-sozialer Gerechtigkeit. *Jahrbuch für christliche Sozialwissenschaften*, 48, 2007. 39–60.
- Wrong, Dennis: *The Problem of Order. What Unites and Divides Society*. New York: The Free Press, 1994.
- Ylikoski, Petri: Solidaarisuus ja itsekkyyden normi. In: Laitinen, A. – Pessi, A. B.: *Solidaarisuus*. Gaudeamus: Helsinki, 2011. 50–60.